

تحلیل و نقد نشانه‌شناسی اجتماعی مخزن الاسرار نظامی با تکیه بر نظریه هویت پی‌یر گیرو

رحیمه گرجیان داردکاشتی^۱، پرنوش پژوهش^{۲*}، شهین اوجاقلی‌زاده^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، رودهن، ایران

۲. استادیار زبان و ادبیات فارسی، واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، رودهن، ایران

۳. استادیار زبان و ادبیات فارسی، واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، رودهن، ایران

پذیرش: ۱۴۰۱/۰۲/۱۱

دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۱۸

Analysis and Critiques of the Social Semiotics in Makhzan al-Asrar by Nizami Based on Pierre Giroux's Theory of Identity

Rahimeh Gorjian Dardekashti¹, Parnoush Pazhoohesh^{2*}, Shahin Oujaq Alizadeh³

1. Ph.D. candidate in Persian Language and Literature, Roudehen Branch, Islamic Azad University, Roudehen, Iran

2. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Roudehen Branch, Islamic Azad University, Roudehen, Iran

3. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Roudehen Branch, Islamic Azad University, Roudehen, Iran

Received: 2022/02/07

Accepted: 2022/05/01

10.30473/il.2024.62917.1516

Abstract

One of the new approaches of text analysis in the fields of semiotics, is social semiotics with an interdisciplinary function. One of the important theories in the discussion of social semiotics, which examines the status and function of signs in society, belongs to Pierre Giraud who classified signs in a society into identity and social etiquette. Identity marks represent the individual's distinction from other individuals in society, which shows the organization of society and relations between individuals and groups and is formed according to the dominant atmosphere of society in human nature. The aim of the current research is to find the social signs of identity in Makhzan al-Asrar (The Treasury of Mysteries), a classical literary texts for studying societies, ethics and their impact on human identity, based on Pierre Giroux's view. Using a descriptive-analytical method, this research extracted the social signs of identity from the stories of the Makhzan al-Asrar. The findings showed that Nizami used the identity symbols of the group, names, titles, occupations and religious in order of frequency to distinguish different types of human functions from those of society and even other beings, and showed the interaction of identity and society with each other which was reflected in the form of moral vices and virtues in the behavior of members of his ideal or contemporary society.

Keywords: Social Semiotics, Critique. Pierre Guiraud, Identity, Makhzan al-Asrar. Nizami, Sociolinguistics.

چکیده

یکی از رویکردهای نوین تحلیل متون در حوزه‌های نشانه‌شناسی، نشانه‌شناسی اجتماعی است که کارکردی میان‌رشته‌ای دارد. از نظریه‌های مهم در بحث نشانه‌شناسی اجتماعی که به بررسی جایگاه و کارکرد نشانه‌ها در جامعه می‌پردازد، دیدگاه پی‌یر گیرو است که به دو مسئله اصلی هویت و آداب معاشرت طبقه‌بندی می‌شود. نشانه‌های هویت نمایانگر تمایز فرد از دیگر افراد جامعه است که سازمان‌بندی اجتماع و روابط میان افراد و گروه‌ها را می‌نمایاند و با توجه به جو مسلط جامعه در سرشت انسان شکل می‌گیرد. هدف پژوهش حاضر یافتن نشانه‌های اجتماعی هویت، براساس نظریه پی‌یر گیرو و در مخزن الاسرار است که از جمله متون کلاسیک ادبی برای مطالعه اجتماعات، اخلاقیات و تاثیر آن‌ها بر هویت انسان است. این جستار با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، نشانه‌های اجتماعی هویت را از حکایات مخزن الاسرار استخراج کرده و پس از دسته‌بندی، احصا و تحلیل هر یک از داده‌ها، دریافت که نظامی، به ترتیب بسامد کاربرد، از نشانه‌های هویتی گروه، نام و القاب، شغل و دین به منظور تمایز انواع کارکرد انسان نسبت به افراد جامعه و حتی دیگر موجودات هستی استفاده کرده و تاثیر متقابل هویت و اجتماع را بر یکدیگر نشان داده که در شکل ردایل و فضایل اخلاقی در رفتار افراد جامعه آرمانی یا معاصر او انعکاس یافته است.

کلیدواژه‌ها: نقد، پی‌یر گیرو، هویت، مخزن الاسرار، نظامی، زبان‌شناسی اجتماعی.

*Corresponding Author: Parnoush Pazhoohesh

Email: pajouheshp@riau.ac.ir

* نویسنده مسئول: پرنوش پژوهش

مقدمه

به عنوان محور توجه خود و عنصر اصلی اجتماع با چه شاخصه‌های نشانه‌شناسی اجتماعی معرفی می‌کند و نشانه‌های اجتماعی هویت با چه دلالت‌هایی در مخزن الاسرار بروز پیدا می‌کند و بارزترین آن‌ها کدامند؟ هدف از انجام این پژوهش ایجاد فرصتی تازه برای فهم بهتر از مخزن الاسرار است تا از منظر علم نشانه‌شناسی اجتماعی، رمزگان‌های اجتماعی هویت و رابطه آن را با جامعه کشف کند و شکل کاربردی موردنظر نظامی از این دلالت‌ها را نشان دهد که به نظر می‌رسد از بعضی از آن‌ها استفاده نمود. لذا این پژوهش با بکارگیری نظریه نشانه‌شناسی اجتماعی هویت پی‌برگیرو و روش تحقیقی توصیفی-تحلیلی که اطلاعات آن به شیوه کتابخانه‌ای گردآوری و به روش تحلیل محتوی، تجزیه و تحلیل شده است، به دنبال پاسخ مناسب برای سوالات مطرح شده است.

ضرورت انجام پژوهش

در باب نشانه‌شناسی اجتماعی و مخزن الاسرار، پژوهش‌های مختلفی صورت پذیرفته اما تاکنون پژوهشی با رویکرد نشانه‌شناسی اجتماعی در مخزن الاسرار انجام نگرفته است؛ لذا پژوهش حاضر در نوع خود پیشگامانه است زیرا تلاش شده با کشف رمزگان‌های نشانه‌ای اجتماعی، درک جامع‌تری از آن ارائه دهد. نتیجه حاصل از پژوهش نیز می‌تواند با توجه به ماهیت میان‌رشته‌ای‌اش در حوزه علمی مثل ادبیات، زبانشناسی، علوم اجتماعی، روانشناسی و نقد استفاده شود.

مبانی نظری پژوهش

زبان حقیقتی اجتماعی است که نشانه‌هایش در ارتباط با فرهنگ و جامعه سنجیده می‌شوند. از این‌رو هر متن مکتوب، فرایندی اجتماعی-نشانه‌ای است. «نشانه جمع ناشی از پیوند دال و مدلول^{۱۰} و رابطه این دو دلالت^{۱۱} نام دارد» (سجودی، ۱۳۸۲: ۲۲). نشانه‌شناسی درباره قوانین مسلط بر نشانه‌ها اعم از نشانه‌های کلامی یا غیرکلامی بحث می‌کند و «مطالعه نظام‌مند همه عواملی است که در تولید و تفسیر نشانه‌ها بر فرایند دلالت شرکت دارند» (مکاریک، ۱۳۸۵: ۳۲۶). هدف نشانه‌شناسی، نمودار معانی پنهان در همه آفریده‌های انسان است تا از این طریق به فهم جستجوی معنی زندگی راه برد؛ این جستجو در قالب نشانه‌ها و نظام‌های نشانه‌ای همه جوامع انسانی تبلور مادی می‌یابد (دانس، ۱۳۹۹: ۵۴). با توجه به یکی از تعاریف نشانه‌شناسی که هر چیزی فقط هنگامی نشانه است که تفسیرگری، آن را در مقام نشانه چیزی تفسیر کرده باشد؛ نشانه‌شناسی معاصر، پیش از آنکه نظریه‌ای در باب تفسیر باشد، نظریه‌ای در باب نشانه‌ها و رده‌بندی آن‌ها و همچنین تحلیلی در باب رمزگان‌ها، دستورهای زبان،

انسان‌ها در ابتدایی‌ترین جوامع و قبل از پیدایش زبان برای برقراری ارتباط با یکدیگر از نشانه‌ها استفاده می‌کردند. نشانه^۱ یعنی «هر چیزی که بر چیز دیگری غیر از خودش دلالت کند» (باقری، ۱۳۹۰: ۴۳). نشانه‌شناسی^۲ در معنی علم بررسی نشانه، «دانشی است که رابطه دال با مدلول را تجزیه و تحلیل می‌کند و به مطالعه نظام‌های نشانه‌ای نظیر زبان‌ها، رمزگان‌ها^۳، نظام‌های علامتی^۴ و ... می‌پردازد» (گیرو، ۱۳۸۷: ۱۳) و می‌تواند رویکردی روش‌شناختی^۵ داشته باشد. نشانه‌شناسی اجتماعی^۶ به عنوان زیرمجموعه‌ای از تحلیل‌های نشانه‌شناسی، مطالعه نشانه‌های اجتماعی، فرایندهای تأویلی، یافتن رابطه دلالت بین دال و مدلول است که به منزله وجهی بین رشته‌ای برای تکامل خود از رشته‌های گوناگونی مثل زبان‌شناسی، علوم اجتماعی، روان‌شناسی، نقد ادبی و ... بهره گرفته است. نشانه‌شناسی اجتماعی برای بررسی پدیده‌ها در زمینه‌های مختلف اجتماعی کاربرد دارد که علاوه بر استخراج معانی صریح، به واکاوی معانی پنهان متن می‌پردازد. زیرا متن‌ها مثل زبان، توانایی مبادله اطلاعات، احساسات، افکار و ... را دارند. ادبیات هم ظرفیت تعامل با علم نشانه‌شناسی را دارد زیرا تحلیل آثار ادبی با نظریه‌های مختلف نشانه‌شناسی، لایه‌های عمیق متن را می‌کاود و معانی فراتر از متن و جدیدی به دست می‌دهد. نشانه‌شناسی اجتماعی به عنوان رهیافت نوینی در تحلیل‌های ادبی، رویکردی کاربردی در بررسی متون دارد که دغدغه اصلی آن، درک نشانه‌های اجتماعی زبان و رفتارهای معنادار در موقعیت اجتماعی خاص آن است. پی‌یر گیرو^۷ یکی از زبان‌شناسانی است که در مورد نشانه‌شناسی اجتماعی سخن گفت و هویت را یکی از بخش‌های نشانه‌شناسی اجتماعی نامید که شاخصه‌های گوناگونی دارد.

می‌توان در میان متون ادبی ایران، آثاری را یافت که توجه ویژه‌ای به اجتماع و روابط افراد آن دارد، از جمله مخزن الاسرار^۸ نظامی^۹ که در ژانر تعلیمی، هنجارهای اخلاقی و رفتاری مختلفی را برای زندگی اجتماعی و فردی انسان تجویز می‌کند و تجلی‌گاه آداب و رفتار فردی و اجتماعی موجود یا ایده‌آل نویسنده‌اش است. در این منظومه، نظامی دغدغه‌هایش را نسبت به اوضاع اجتماعی عصر خویش نشان می‌دهد و طی بیست مقاله، آرمانشهر خود را در تقابل با وضع موجود جامعه زیستی‌اش به تصویر می‌کشد.

مسئله اصلی پژوهش حاضر این است که نظامی، هویت انسان را

1. sign
2. Semiotics
3. Passwords
4. Signal systems
5. Methodological
6. Social semiotics
7. Pierre Guiraud
8. Makhzan al- asrar
9. Nizami

10. Significant

11. implication

نظام‌ها، قراردادهای و غیره است (گیرو، ۱۳۹۹: ۱۷۳).

نشانه‌شناسی اجتماعی یکی از حوزه‌های نشانه‌شناسی است که زندگی، کاربرد نشانه‌ها و علائم را در نهادهای جامعه می‌کاود و به معانی اجتماعی می‌پردازد که به واسطه کلیت صورت‌های نشانه‌ای، از طریق متون و هر نوع عمل نشانه‌ای در جوامع انسانی و در همه دوره‌های تاریخی‌شان شکل گرفته‌اند. در نشانه‌شناسی اجتماعی، نشانگی نزد انسان، پدیده‌ای اجتماعی و دارای منابع، نقش‌ها، بافت‌ها و تاثیرات اجتماعی است (لیوون، ۱۳۹۵: ۵۸/ ۶۰). نشانه‌شناسی اجتماعی معنی را از طریق تأمل مستقیم مطالعه نمی‌کند، بلکه بر چگونگی ساخت معنی در انواع نشانه‌ها و متن‌ها تمرکز دارد و متن را در فرایند تولید و دریافت، در ارتباط با گفته پرداز، گفت‌خوان و بافت اجتماعی و فرهنگی بررسی می‌کند. گیرو (۱۹۷۳) نشانه‌های اجتماعی را نشانه‌هایی مبتنی بر مشارکت می‌نامد و آن‌ها را به دو بخش نشانه‌های هویت و آداب معاشر تقسیم می‌کند. افراد اجتماع به کمک نشانه‌های اجتماعی، هویت خود و تعلق‌شان به گروه را نمودار می‌کنند و از روی کارکرد نشانه‌ها می‌فهمند با چه کسی ارتباط دارند؛ لذا می‌توانند هویت اشخاص و گروه‌ها را تشخیص دهند. او نشانه‌شناسی اجتماعی هویت را نشانه‌هایی برای دسته‌بندی جامعه و تمایز افراد و گروه‌ها تعریف می‌کند و نشانه‌شناسی اجتماعی آداب معاشرت را نشانه‌هایی برای چگونگی برقراری ارتباط افراد و گروه‌های اجتماعی با یکدیگر بر می‌شمرد.

هویت در لغت به معنی چیستی و کیستی است که دلالت بر تشخیص دارد و پاسخ سوال «من کیستم» است. در اصطلاح به مجموعه ویژگی‌ها و نشانه‌ها در حیطه مولفه‌های مادی، زیستی، فرهنگی و روانی اطلاق می‌شود که باعث شناسایی و تفاوت فرد از فرد و گروه از گروه می‌گردد. «هویت عبارت است از احساس تمایز، تداوم و استقلال شخصی» (ژاکوبسن^۱، ۱۹۹۸: ۹). «هویت یعنی مختصات ویژه فرد و تمایز کننده او از دیگران» (اولسن^۲، ۲۰۰۲: ۳۴). هویت در نشانه‌شناسی دلالتی بین فرد و اجتماع است. هر فرد برای ساخت رابطه خود با اجتماع باید هویتی بسازد که براساس آن، خود را به جامعه یا دیگر انسان‌ها وصل کند. هر جامعه نیز برای ساخت رابطه خود با فرد باید هویتی بسازد که بر اساس آن افراد را به عضویت خود درآورد. گیدنز^۳ (۱۹۹۱) معتقد است که افراد هویت خود را فعالانه می‌سازند زیرا هویت امری سیال، متغیر و متنوع است که در طی زمان، خلاقانه و فعالانه ساخته می‌شود و پدیده‌ای ثابت نیست. او هویت را پروژه‌ای می‌داند که در هر زمانی انتخاب‌های جدیدی پیش رو دارد و به واسطه سنت محدود نمی‌شود. جنکینز^۴ (۲۰۱۴) برای

انسان هیچ هویت بنیادینی قایل نیست و هویت را برساختی اجتماعی می‌داند که فرایندی است. او زمان و مکان را در تعامل با هم سازنده هویت می‌داند. کاستلز^۵ (۱۹۹۷) با تمرکز بر چگونگی، از چه چیزی، توسط چه کسی و به چه منظوری ساخته شدن هویت‌ها، معتقد است که تاریخ، جغرافی، زیست‌شناسی، روایاها، سیستم‌های قدرت و الهام‌های دینی در ساخت هویت نقش دارند که در پرتو هنجارهای اجتماعی و فرهنگ جامعه قوام می‌یابند.

مخزن الاسرار مثنوی سه بخشی در مورد مسائل اجتماعی، اخلاقی، سیاسی، اقتصادی و ایدئولوژیکی مرتبط با انسان و منبع مهمی در باب اجتماع زیستی و ایده‌ال **نظامی** است که بستر مناسبی برای بررسی اجتماعیات در ادبیات دارد؛ نشانه‌شناسی اجتماعی هم به عنوان موضوع مرتبط با جامعه شامل این بررسی می‌شود. در پژوهش حاضر، الگوی نشانه‌شناسی اجتماعی هویت پی‌یر گیرو در بخش بیست‌مقاله مخزن الاسرار به کار گرفته شد تا شاخصه‌های موجود نشانه‌های هویت از لابلای حکایات استخراج شود و پس از تحلیل و استنتاج داده‌ها، تاثیر و رابطه دو سوئه اجتماع بر شاخصه‌های هویتی که نظامی بکاربرده، مشخص گردد.

پیشینه پژوهش

در زمینه نشانه‌شناسی اجتماعی هویت با تأکید بر نظریه پی‌یر گیرو مقالاتی چاپ شده است از جمله: ۱- بازنمایی هویت معاویه در نامه‌های نهج‌البلاغه با رویکرد نشانه‌شناسی اجتماعی (۱۳۹۹) که مححص و ذیلایی با بهره‌گیری از شاخصه‌های نشانه‌شناسی اجتماعی به تحلیل رمزگان‌های هویتی معاویه در نامه‌های نهج‌البلاغه پرداختند و با عرضه یک نظام بازنمایی هویتی، تصویر واضحی از هویت معاویه ارائه نمودند. ۲- نشانه‌شناسی اجتماعی رمان بادبادک‌باز (۱۳۹۹) که پژمان فرد، نشانه‌های اجتماعی هویت را طبق الگوی پی‌یر گیرو در رمان بادبادک‌باز جستجو می‌کند و علت موفقیت این اثر را توانایی نویسنده‌اش در بازتاب مسائل اجتماعی می‌داند که برای این منظور از رمزگان‌های هویت بهره برده است. ۳- نشانه‌شناسی اجتماعی مقامات حریری با تکیه بر نظریه پی‌یر گیرو (۱۳۹۹) که عموری و خلیلی با استفاده از الگوی پی‌یر گیرو به بررسی نشانه‌های اجتماعی در بیست مقامه اول مقامات حریری پرداختند و دریافتند که نشانه‌های اجتماعی در دو بخش هویت و آداب معاشرت در قالب عواملی مثل خوراک، پوشاک، نام والقب، مکان‌ها، اطوار و حالات، لحن کلام در مقامات بازتاب یافت. حریری اختلاف طبقاتی بین اقشار فرادست و فرودست را در خوراک و پوشاک، تقابل فرهنگی افراد جامعه، توجه به دین و اعتقادات، حوادث و مشکلات اجتماعی را نشان داد که گواه توجه او

1. Jacobson
2. Olson
3. Giddens
4. Jenkins

5. Castells

می‌داند که سازمان‌بندی جامعه و روابط میان افراد و گروه‌ها را به نمایش می‌گذارد و شامل: نام‌ها و لقب‌ها، شغل، دین، گروه، مکان، پرچم و توت‌م، آرایش و خالکوبی و... می‌شود (گیرو، ۱۳۹۹: ۱۴۷). براساس الگوی گیرو، نشانه‌های اجتماعی هویت در مخزن‌الاسرار به عنوان جزئی از کل، گویای فضای کلی حاکم بر آرمانشهر نظامی و انعکاس شرایط اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و... در بافت اجتماعی است که با توجه به بخش بندی‌های نام‌برده به بررسی و تحلیل بارزترین شاخصه‌های اجتماعی هویت در آن می‌پردازیم.

نام‌ها و لقب‌ها

نام‌ها و لقب‌ها نشانه‌های هویتی‌اند که طبقه اجتماعی، هویت دینی، مرتبه شغلی و اقتصادی افراد را معرفی می‌کنند. این‌ها «ساده‌ترین و عمومی‌ترین نشانه‌های هویت‌اند که به طور معمول انگیخته^۴ (قراردادی) هستند و تعلق فرد به یک خانواده، کلان، شغل یا ویژگی جسمانی را نشان می‌دهند» (گیرو، ۱۳۹۹: ۱۴۸).

نام شاهان

نظامی در مخزن‌الاسرار تعلیم اخلاق فردی و اجتماعی را به منظور شناخت ناهنجاری‌های اخلاقی روزگار خود و هنجارهای ایده‌آلش وارد شعر می‌کند و یکی از مخاطبان اصلی او فرمانروایان هستند که به شیوه غیرمستقیم، آداب کشورداری و اخلاق سیاسی را برای رهایی از وضع موجود، گاهی از زبان حیوانات- اشیاء و گاهی از زبان پیرزنان- پیرمردان به آن‌ها تعلیم می‌دهد. لذا خیلی کم از ایشان با نام‌های خاص و بیشتر با القاب کلی یاد می‌نماید. طبق الگوی هویت گیرو، هر کدام از این نام‌ها و القاب به هویتی با طبقه اجتماعی خاص و کارکردی متفاوت اشاره دارد که الگوی مثبت یا منفی نظامی در جهت تعلیم اغراض شعری‌اش است.

نام شاهان کهن ایرانی

جمشید (۱۶۴/۱۳۵/۹۴)، فریدون (۱۰۸/۱۰۸/۸۲) شاهان اساطیری ایران؛ سام (۸۴/۸۱) جزء پهلوانان و پیشوایان سیستان که نسل او به جمشید شاه می‌رسد؛ نوشیروان (۸۰) و بهرام گور (۱۲۳) شاهان دوره تاریخی ایران، نام‌های تاریخی و ملی هستند که نظامی درحکایات با بار ارزشی مثبت و آموزنده استفاده نموده است. مطابق تعریف گیرو برای نام‌ها به عنوان نشانه هویتی، این نام‌ها طبقه اجتماعی و کارکرد شغلی شاهان تاریخی ایران را نشان می‌دهد که براساس اندیشه کهن ایرانی، منبع همه خوبی‌ها و بدی‌ها بوده و عملکرد و نیات‌شان برنظم طبیعت و جوامع بشری اثر مستقیم داشته است. نظامی با کاربرد این نام‌ها، آیین کشورداری شاهان نیک نام ایران باستان را در مقابل طبقه

به اوضاع اجتماعی-فرهنگی محیط حاکم بر جامعه زیستی‌اش است. ۴- بررسی فرآیند نشانه‌شناسی اجتماعی در نهج‌البلاغه با تکیه بر هویت و آداب معاشرت (۱۳۹۸) که باوان‌پوری و همکاران، با شاخصه‌های نشانه‌شناسی اجتماعی هویت و آداب و معاشرت پی‌یر گیرو، کتاب نهج‌البلاغه را بررسی کردند و تنوع نشانه‌های اجتماعی و توجهی که امام علی(ع) به درون‌مایه فرهنگی، اعتقادی، اجتماعی داشت را به تصویر کشیدند.

در زمینه مخزن‌الاسرار با رویکردهای نقادانه جدید، پژوهش‌هایی در سال‌های اخیر انجام شد، از جمله: ۱- بخت در مخزن‌الاسرار از منظر تقدیرگرایی (با رویکرد ساختارشناسی)، (۱۳۹۹)، که پروین گنابادی و همکاران بر مبنای نظریه ساختارگرایی^۱، که تحلیل زبان در کاربرد واژگان است و نشانه‌ها را عناصر یک زبان می‌داند و نظام صوری زبانی در آن از کارکردهای فرامعنایی^۲ جدا نیست، واژه بخت را واژه‌های نشان‌دار در نظر گرفتند و آن را در مخزن‌الاسرار با تقدیرگرایی^۳ زروانی در سطح فرامعنایی بررسی کردند و به این نتیجه رسیدند که اگرچه نظامی، عقاید کلامی اشعری را بیان می‌کرد اما در کاربرد واژه‌هایی مثل بخت، از الگوی تفکر زروانی تبعیت می‌نمود. ۲- باید و نبایدهای اخلاق فردی و اجتماعی در مخزن‌الاسرار (با رویکرد تاریخ اجتماعی)، (۱۳۹۸)، که شریف‌نسب و جهان‌نیده از زاویه دید ادبیات تعلیمی، اخلاق را در شخصیت‌های بیست‌مقاله مخزن‌الاسرار در بعد فردی و اجتماعی بررسی کردند و نشان دادند که بخش بزرگی از خلقیات این داستان‌ها به بیان رابطه مردم با زیست‌شان در جهان غیرمادی و بخش کمتری از آن به بیان رابطه مردم با حکومت و بخش اندکی از آن به بیان رابطه مردم با یکدیگر مربوط می‌شود. ۳- کارکردهای زبانی در مخزن‌الاسرار نظامی (۱۳۹۳)، که طغیانی و نجفی کارکردهای متفاوت زبانی مخزن‌الاسرار را که به دلیل بیان مضامین گوناگون می‌توان آن را به سه بخش تقسیم کرد، نشان دادند و نتیجه گرفتند با وجود کارکرد دینی، عرفانی و اخلاقی زبان در سه بخش مخزن‌الاسرار، کارکرد غالب زبان کتاب، ادبی است.

بحث و بررسی

انسان موجودی چند ساحتی (جسمی، روحی، اجتماعی، فردی) است. لذا شناخت نشانه‌های هویتش میسر نمی‌شود مگر در همه موقعیت‌ها، با تمام توانمندی‌ها و در پهنه وسیع چشم اندازه‌ایش درک شود. معیارهای مختلفی برای شناسایی هویت انسان در ابعاد گوناگون وجود دارد که گیرو در بعد اجتماعی، نشانه‌های هویت را نشان‌های تعلق فرد به یک گروه اجتماعی یا اقتصادی یا انتساب او به یک کارکرد

1. Structuralism
2. Metaphorical
3. fatalism

4. contractual

برای کسب ثروت، شهری را محاصره و مورد تاراج قرار داد. از این‌رو، چند متراتض برای دفاع از شهر و مردم بی گنااهش در بت خانه جمع شدند و همت و عزم بر مرگ محمود نهادند که باعث بیماری مهلکی در او شد.

سنجر کاقلیم خراسان گرفت
کرد زیان کاین سخن آسان گرفت
(همان، ۱۰۸)
همت آلوده آن یک دو مرد
با تن محمود بین تا چه کرد
(همان، ۹۰)

نام شاهان عرب

حجاج (۱۴۶)، هارون الرشید (۱۷۱)، عباس (۱۷۱) نام شاهان عرب حکایات است که نظامی از آن‌ها بخاطر عملکرد منفی و مثبت‌شان استفاده کرد. طبق الگوی گیرو، نشانه‌های هویت اجتماعی بر انتساب به یک کارکرد دلالت می‌کنند. حجاج بن یوسف، والی عراق و حجاز در حکومت بنی‌امیه و یکی از دشمنان سرسخت ایرانیان و شیعیان بود که به سفاکی و خونریزی نسبت به زیر دستانش شهرت داشت. لذا نظامی وقتی از شاه ظالمی حکایت کرد که به رعیت خود ظلم می‌نمود، او را همپایه حجاج قرارداد تا هویت فردی او را بخاطر عملکرد منفی‌اش نشان دهد. همچنین از نام هارون الرشید پنجمین خلیفه عباسی در کنار کلمات رایت عباس و گردون، استفاده کرد تا هم هویت خانوادگی هارون الرشید را نشان دهد که از نسل عباس بن عبدالمطلب بود و هم عملکرد مثبت او را متذکر شود که در دوره حکومتش اقتدار سلسله عباسیان به اوج رسید.

پادشاهی بود رعیت شکن
وز سر حجت شده حجاج فن
(همان، ۱۴۶)
دور خلافت چو به هارون رسید
رایت عباس به گردون رسید
(همان، ۱۷۱)

القاب شاهان

شاه و ترکیباتش، ملک، شهریار، خسرو، سلطان، میر، خلیفه، قیصر لقب شاه (۸۰/۹۳/۸۲/۱۰۹/۱۰۹/۱۶۴/۱۶۴/۱۶۴/۱۶۴)، شه (۸۰/۹۱/۸۰/۱۴۷/۱۵۱/۸۰)، پادشاه (۱۴۶)، شاهجهان (۱۶۴/۱۶۴)، ملک به معنی شاه (۸۱/۱۱۶/۱۱۶/۱۶۴/۱۶۴/۱۴۷/۱۴۷/۱۴۶/۱۴۶/۱۰۰/۸۱/۹۱) و در یک مورد به معنی روح و جان (۱۲۱)، القاب متن و فارسی، عربی، رومی شهریار (۱۵۴/۹۱)، خسرو (۸۰/۸۰/۸۰)، سلطان (۱۶۱/۱۰۰)، میر (۱۷۳/۱۰۳)، خلیفه (۱۷۲)، قیصر (۱۳۱) در حکایات بکار رفته

اجتماعی و کارکرد شغلی شاهان ترک معاصرش قرار می‌دهد تا آیین مملکت‌داری را به طور غیرمستقیم به آن‌ها گوشزد کند و تفاوت کارکرد شاهان تاریخی را با آن‌ها نشان دهد. از جمله نوشیروان که پس از شنیدن صحبت‌های دو مرغ بر سر شیربها که «ده ویران» است و وعده یکی از آن‌ها در پرداخت بیشتر شیربها در اثر ظلم شاه، به خودش می‌آید و به دادگری می‌پردازد تا از ویرانی بیشتر طبیعت اطراف خود جلوگیری کند و عدالت را گسترش دهد. همچنین فریدون که در حین شکار، آهوی زیبایی نظرش را جلب می‌کند اما نه اسبش به گرد پای آهو می‌رسد و نه تیرش به او اصابت می‌کند؛ دلیل این امر، پناه جستن و مورد عنایت قرار گرفتن آهو توسط فریدون به عنوان شاه است که ایجاد امنیت و وفاداری به عهد، اثرات پادشاهی اوست.

صید کنان مرکب نوشیروان
دور شد از کویکه خسروان
(وحید دستگردی، ۱۳۸۷: ۸۰)
چون به شکار آمد در مرغزار
آهوکی دید فریدون شکار
(همان: ۱۰۸)

نام شاهان نزدیک یا معاصر عصر نظامی

محمودغزنوی (۹۰) و سنجرسلجوقی (۱۷۷/۹۳/۹۱) نام شاهان نزدیک یا معاصر روزگار نظامی است که او در حکایات نام‌شان را با بار ارزشی منفی استفاده نموده است. طبق الگوی هویت گیرو، نام‌ها گواه تعلق فرد به یک کلان و یا یک گروه اقتصادی هستند. لذا نظامی با کاربرد این نام‌ها هویت نژادی و اقتصادی غزنویان و سلجوقیان را نشان می‌دهد. غزنویان غلامان ترکی بودند که روزگار معیشتی خود را با خدمت در دربار شاهان با فرهنگ ایرانی می‌گذراندند تا این که خودشان به شاهی رسیدند. سلجوقیان ترکان بیابان گردی بودند که اغلب از طریق شبانی و راهزنی امرار معاش می‌کردند و با غلبه بر غزنویان به شاهی دست یافتند. نظامی که در روزگار نابسامان اجتماعی سلجوقیان می‌زیست، به نشانه اعتراض، نزاع این دو دودمان بر سر کنترل قدرت و منابع مالی که باعث جنگ و آشوب و بی‌ثباتی امنیتی در اجتماع زیستی‌اش شده بود، با شرح اتفاقی که برای دو تن از شاهان معروف این دو سلسله افتاد، درصد معرفی هویت نژادی و عملکرد منفی آن‌ها در کسب قدرت و منافع مالی بر آمد. پیرزنی که در اثر غفلت سلطان سنجر سلجوقی در کشورداری مورد ظلم و خشونت شحنه مستش قرار گرفت، از او تظلم‌خواهی کرد اما شاه توجهی به حرفش نمود، لاجرم نظامی، ضمن اشاره به اتفاقی که برای محمود غزنوی در لشکرکشی به هندوستان افتاد، تاثیر دعای مظلومان و خودداری از خشونت در کشورداری را به سلطان سنجر تذکر داد. محمود غزنوی درغزای هندوستان به بهانه کفر ستیزی و

اشارات دینی و اعتقادی بسیار مدد جسته، در نزدیکی و آمیختگی اجتناب ناپذیر گذر از جوانی به پیری که موی سیاه سر رنگری شده را مثل گازی شسته و سفید می‌کند، از شبکه کلمات گازی، رنگری، کلبه خورشید و مسیحا که حامل نشانه‌های هویتی شغلی، مکانی و دینی است، در جهت معرفی هویت عیسی استفاده می‌نماید. به عقیده مسیحیان، عیسی مسیح که او را پادشاه آسمان‌ها می‌نامند و یکی از معجزاتش رنگری است که از یک خم، لباس‌های رنگارنگ بیرون می‌کشید، در آسمان چهارم سکنی دارد که خانه خورشیدی است که مثل گازی، به واسطه تابش نورش، رنگ اشیاء را از بین می‌برد.

گازری از رنگری دور نیست
کلبه خورشید و مسیحا یکیست
(همان، ۹۵)

نام یوسف

نام یوسف (۱۰۷/۱۰۳/۹۵)، یوسف در معنی روح و جان (۱۱۴) در حکایات بکار رفت. طبق الگوی گبرو، نام می‌تواند نشانه ویژگی جسمانی، هویت خانوادگی، دینی و شغلی باشد. یوسف به معنی افزایش خیر و برکت، پسر یعقوب نبی و صاحب برکت شاهی، نبوت و زیارویی بود. او در اثر حسادت و دسیسه (برادران، زلیخا) که بی‌ربط با شاخصه‌های نامبرده نبود، دو بار در چاه و زندان حبس شد و هر بار پس از رهایی به عزت و شرف بالاتری دست یافت. از سوی دیگر در ادبیات فارسی یوسف، نماد روح پاک و اصیل است که نشات الهی دارد و در عین سلطنت بر جسم، در زندان مادیات حبس شده است. نظامی در بیان فواید ریاضت و گوشه‌نشینی که نتایج چشمگیری در تعالی اخلاق و روح دارد، شبکه کلمات زندان، شرف و یوسف را در کنار هم بکار می‌برد تا هویت متمایز یوسف (شاه/ نبی/ زیارو/ روح) را نشان دهد.

مرد به زندان شرف آرد به دست
یوسف از این روی به زندان نشست
(همان، ۱۰۷)

نام سلیمان

نام سلیمان (۱۶۱/۸۷/۸۶/۸۳) با شاخصه‌های هویتی متمایز کننده صاحب تخت پرنده و مملکت وسیع، دانستن زبان مرغان، شغل زنبیل بافی و شاهی در حکایات استفاده شد. طبق الگوی گبرو، این نام، هویت دینی، شغلی، جسمانی و طبقه اجتماعی پیامبری پادشاه را نشان می‌دهد که نبوت و شاهی را از پدرش داوود به ارث برد و در زمان سلطنتش، زاهدمنشانه با شغل زنبیل بافی می‌زیست و عدالت همه مملکتش را فرا گرفته بود. کاربرد این نشانه‌های اجتماعی هویت، گواه اعتقاد نظامی به توأمی پادشاهی و دین است که میوه عدل را

است. طبق الگوی گبرو، القاب هم جزء نشانه‌های اجتماعی هویت است که گویای مرتبه شغلی و اجتماعی افراد می‌باشد. کاربرد میزان بالای القاب متنوع شاهان توسط نظامی، از سویی گواه خطاب غیرمستقیم او به شاهان بخاطر مرتبه شغلی و اجتماعی حساس آن‌ها در مسئول بودن و کنترل اوضاع جاری جامعه معاصرش است که با نوع عملکرد خود می‌توانند جامعه را بسوی مدینه فاضله و یا جاهله سوق دهند، از دیگر سو گواه آشنایی نظامی با زبان و فرهنگ عربی و رومی و کاربرد اصطلاحات آن‌ها در آثارش به دلیل پیروی از سبک ارانی (آذربایجانی) است که سخن پیچیده و غیرمستقیم و بازی با الفاظ از شاخصه‌های آن می‌باشد. وقتی پیرزن دادخواه با سلطان سنج روبرو می‌شود و به بی‌کفایتی‌اش در امور شاهی اعتراض می‌کند که این امر به نوبه خود باعث ایجاد هرج و مرج و فساد در مراتب پایین‌تر اجتماع می‌شود، نظامی از زبان پیرزن حکایت، ضمن بر شمردن یکی از شاخصه‌های هویت شغلی شاه عادل که مراعات با زیردستان است، هویت متمایز شاه ظالم را نشان می‌دهد.

شاه بدانی که جفا کم کنی
گر دگران ریش تو مرهم کنی
(همان، ۹۳)

هنگامی که هارون الرشید به حمام می‌رود و حلاق بخاطر ایستادن در مکانی که گنج در زیر آن دفن شده، ضمن تراشیدن موی شاه، قدرت و جسارت خواستگاری از دختر او را پیدا می‌کند، شاه عمل گستاخانه‌اش را با وزیر خود در میان می‌گذارد و وزیر پیشنهاد می‌کند که او جای نشستن خود را تغییر دهد تا حلاق دیگر پا بر سر گنج نداشته باشد و در حد مرتبه اجتماعی خویش رفتار کند، هارون الرشید پیشنهاد وزیر را می‌پذیرد، در نتیجه رفتار حلاق عادی می‌شود. نظامی با کاربرد شبکه کلمات میر، مطیع و طوع، نشانه‌های هویتی شغلی مثبتی را از شاه اهل مشورت با وزیر کاردان در کنترل امور رعیتش ارائه می‌دهد.

میر مطیع از سر طوعی که بود
جای بدل کرد به نوعی که بود
(همان، ۱۷۳)

نام و لقب پیامبران

نام و لقب عیسی مسیح

نام عیسی (۱۲۶/۹۶/۹۵/۷۹/۷۹)، عیسی به معنی روح و جان (۷۷)، لقب مسیح (۱۴۳/۱۵۲/۱۲۶/۹۵/۷۹) با بسامد بالا بکار رفت که دلیلش آشنایی نظامی با مسیحیت بخاطر همجواری منطقه زیستش با مسیحیان و سبک شعری‌اش است. گبرو، شغل، مکان و نام و القاب را جزء نشانه‌های اجتماعی هویت و یکی از کارکردهای نام و القاب را نشانه هویت دینی افراد جامعه می‌داند. نظامی که در تعلیمات خود از

رابعه با رابع آن هفت مرد
گیسوی خود را بنگر تا چه کرد
(همان، ۸۹)

لقب عام انسان

مخزن الاسرار رنگی شرعی و عرفانی دارد و جایگاه اصلی و فعلی انسان را به عنوان موجودی چند ساحتی، در جهت ترغیب به پذیرش اخلاق متعالی با کاربرد القاب مثبت و منفی به او یادآوری می‌کند. طبق الگوی گیرو، القاب به عنوان نشانه هویت، طبقه اجتماعی، سازمان بندی جامعه، روابط میان افراد و گروه‌ها را نشان می‌دهد. لذا انسان بسته به نوع اخلاق و رفتارش در یکی از طبقات اجتماعی/اخلاقی جای می‌گیرد. لقب انسان در جایگاه اصلی خود نزد افلاکیان میوه جان (۱۱۲) است و در جایگاه فعلی‌اش در دنیا بسته به ردایلی و فضایل اخلاقی که در پیش می‌گیرد، جوانمرد (۱۶۴/۱۶۴)، خواجه (۸۳/۱۳۱/۱۴۰/۱۴۲)، سرور (۱۰۸)، شیخ (۱۴۰)، محتشم (۱۴۲)، فصیحی (۱۵۲)، خاصگی (۱۶۴)، هنرمند (۱۷۵)، فرزانه (۱۳۵)، شهرگشا (۷۴)، کعبه‌رو (۱۴۰)، رهرو (۱۶۰)، جوان (۱۶۴)، پیرمرد (۸۷)، داماد (۱۷۲)، بی‌نمکان (حریص) (۱۴۴)، بنده (۱۰۳/۱۰۳/۱۰۰)، بی‌هنر (۱۷۶/۱۷۵)، مفلس (۱۴۲/۱۴۲)، خواجه غلامی (۱۳۱)، غلام (۱۰۶)، ناموسگر (۱۷۶)، دو سه بد نام کهن مهد خویش (۱۷۶) نامیده می‌شود.

بر فلکت میوه جان گفته اند
می‌شنوش کان به زبان گفته اند
(همان، ۱۱۲)

نام و لقب موجودات عالم

در مخزن الاسرار موجودات عالم با نام و لقب اخلاقی و دینی معرفی می‌شوند که طبق الگوی گیرو، نشان دهنده هویت دینی یا انتساب به یک کارکرد (مثبت و منفی) می‌باشد. نام خداوند (۷۸) و خدا (۷۵/۷۸)؛ القاب کس بی‌کسان (۷۶) و کردگار (۸۸) برای سرچشمه عالم وجود و ملجای عالمیان بکار می‌رود که دوری از او باعث تباهی دین و اخلاق می‌شود. شیطان (۱۴۲/۷۲)، ابلیس (۷۱)، دیو (۱۶۸/۱۵۲/۱۴۶/۷۸) دشمن انسان و عامل دوری از حق، دین و اخلاق معرفی می‌شود. جبرئیل (۱۴۸) فرشته مقرب خداست که رسیدن به مقام او برای انسان ناممکن نیست و می‌توان با انتخاب مسیر درست اخلاقی و دینی به این مقام رفیع رسید. صبح، کاذب و صادق (۱۱۲) و شب، پرده‌دار (۱۰۶) نامیده می‌شود. دنیا نیز با لقب دله ده دله (حیوان درنده و گستاخ) (۱۱۳) معرفی می‌گردد.

گر رسد دل به دم جبرئیل
نیست قضا ممسک و قدرت بخیل
(همان، ۱۴۸)

به بارمی‌آورد. چنین دین و دولتی که ریشه در عقاید ایران باستان دارد، مدینه فاضله اوست که در زمان خود از آن بسیار دور است.

زهد که در زرکش سلطان بود
قصه زنیل و سلیمان بود
(همان، ۱۶۱)

* خضر/نوح/کلیم/نبی

نام خضر (۱۶۰/۱۷۷) و نوح (۱۷۶/۱۷۷)؛ القاب کلیم برای موسی (۱۶۰) و نبی برای محمد (۱۰۸) نام و القاب چهار پیامبر است که نظامی در تبیین مفاهیم تعلیمی خود از منابع آیات و روایات اسلامی استفاده نمود و طبق الگوی گیرو، این نام و القاب، نشانه ویژگی‌های جسمانی، هویت دینی و انتساب به کارکردی خاص می‌باشد. نفس نوح با نفرینی منکرانش را دچار طوفان کرد و بوی نبی، شفیع عمویش ابوطالب از آتش جهنم شد. موسی در مقام مرید، هم سفر خضر در مرتبه مراد گشت که علمش در ظلمات جستجوی آب حیات، راهنماست. این هم سفری و پایداری در سفر که باعث فراگیری درس‌های حکیمانه برای موسی شد؛ به اعتقاد نظامی، صفت انسان اهل رضا و استوار در برابر پیشامدهای روزگار است.

ثابت این راه مقیمی بود
همسفر خضر کلیمی بود
(همان، ۱۶۰)

نام و لقب خاص و عام انسان

نام خاص انسان

محور سخن مخزن الاسرار انسان است. لذا نظامی نام‌های خاص را که بر اساس الگوی گیرو یکی از نشان‌های هویتی مبنی بر انتساب به یک کارکرد هستند، بر اساس توانایی واژه‌ها در آراستگی زبان و انتقال مفهوم مورد نظرش بر حسب موضوع بکار گرفت. او خودش را مورد خطاب پند، نقد یا مثال قرار می‌دهد و به ذکر جنبه‌هایی از شخصیت خود می‌پردازد که کارکرد مثبت دارد (۱۱۶/۹۸/۸۳/۷۷) و (۱۳۷/۱۲۱/۱۳۷/۱۴۳/۱۴۷/۱۵۶/۱۷۳/۱۷۸). عذرا (۸۳/۸۳) و وامسق (۸۳/۸۳) بخاطر عشق راستین، کارکرد هویتی متفاوت از عاشقان دیگر دارند. رابعه (۸۹) زن عارف شجاعی که در بیابان گیسوانش را برید و جامه خود را بدان بست و به درون چاه انداخت تا آب بدست آورد و سگ تشنه‌ای را نجات دهد. لاجرم زن عارف و شجاع بودن، کارکرد هویتی مثبتی به او بخشید. حلاج (۱۶۶) عارفی که بر خلاف دین، اسرار حق را هویدا کرد و در اثر چنین کارکرد خلاف آمدی متمایز شد. قارون (۱۳۹) با کارکرد منفی در کسب ثروت، هویت متفاوت گرفت. بو طالب (۱۰۸) عمومی پیامبر که اسلام نیاورد اما بخاطر خدمتش به پیامبر از آتش دوزخ مصون شد و با این کارکرد، متمایز گشت.

شغل

شغل از فعالیت‌های ضروری انسان در جامعه است که به غیر از ارتباط با تجربه و دانش فرد، گویای طبقه اجتماعی اوست. شغل به بعد اقتصادی/معیشتی انسان‌ها مربوط می‌شود اما با بعد فردی، خانوادگی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی آنان نیز رابطه تنگاتنگ دارد (میردیکوندی، ۱۳۷۹، ۶۴).

- شغل‌های دولتی و حکومتی
- شغل شاهی

کارکیایی (۷۷/۷۱)، شاه (۹۲/۹۲)، ملک (۸۱/۸۱/۷۷/۷۷)، امیر (۷۲)، خلافت (۱۷۱)، مرزبان (۱۰۹) در معنی شغل شاهی و خلافت (خلیفه الهی انسان بر روی زمین) (۷۳/۷۰) است. طبق الگوی گیلو، شغل گویای طبقه اجتماعی، خانوادگی، فرهنگی و سیاسی افراد می‌باشد. شاهان مخزن‌الاسرار صاحب بالاترین طبقه شغلی و سیاسی هستند اما از نظر طبقات دیگر، وضع متغیری دارند. شاهان ملی و تاریخی ایران و همچنین شاهانی که پیامبر هم بودند، ضمن عملکرد مثبت شغلی، دارای حسب و نسب اصیل و مرتبه اجتماعی و فرهنگی رفیع هستند. اما شاهان ترک معاصر یا نزدیک به روزگار نظامی که عملکرد شغلی منفی دارند، افرادی‌اند که مدتی نزد سلطانی غلامی کرده و با عناصر فرهنگی ایرانی آشنایی چندانی نداشتند اما با تمسک به این شعار دین اسلام که ملاک برتری افراد را در تقوا می‌دید، به خودشان اجازه حکومت بر جان و مال مردم می‌دادند و در امور نظامی دخالت می‌کردند. وقتی پیرزنی برای دادخواهی نزد سلطان‌سنجر سلجوقی می‌رود، ضمن متهم کردن او به غفلت در امور شغلی‌اش که کشورداری ست، یکی از وظایف شغلی شاه آشنا به وظایفش را سامان بخشیدن به امور مملکت و صدور احکامی متناسب با شرایط مردم کشور برمی‌شمرد.

شاه که ترتیب ولایت کن

حکم رعیت به رعایت کند

(همان، ۹۲)

شغل وزارت

در مخزن‌الاسرار، وزیر (۱۷۲/۸۰) و دستور (۱۷۲/۸۰/۸۰/۸۰) بالاترین شغل اجتماعی بعد از شاهی است. شغل با تجربه و دانش انسان و طبقه اجتماعی او ارتباط مستقیم دارد. وزرای حکایات نظامی همگی صاحب دانایی و کفایت هستند و نقش مهم و مثبتی در تعیین سیاست شاه در اداره امور کشور دارند. وزیر نوشیروان محتوای گفتگوی دومرغ را بر سر شیربها که ده ویران است، برایش تفهیم می‌کند و باعث تغییر سیاست شغلی شاه در جهت آبادانی کشور می‌شود. وزیر هارون‌الرشید هم با راهنمایی درست، او را از رفتار موی‌تراش گستاخ نجات می‌دهد.

گفت وزیر ای ملک روزگار
گویم اگر شه بود آموزگار
(همان، ۸۰)

شغل نظارت و نگهبانی

در روزگار نظامی، محتسب (۱۵۰/۷۰) و شحنه (۱۰۸/۹۱/۹۱/۷۶) و شغل حکومتی در صیانت از دین و قانون بود که به دلیل تعصبات مذهبی، چند دستگی دینی و رواج هرج و مرج، رونق بیشتری یافت. اما شحنگان بخاطر بی‌سر و سامانی دستگاه حکومتی، آشوب‌های سیاسی و غفلت حکمرانان، خودشان به جان و مال اقدار جامعه تعدی می‌کردند. نظامی با کاربرد واژه غارتگر در کنار شحنه، انعکاس این تغییر هویت شغلی را به خوبی نشان می‌دهد. شحنه این‌را راه چو غارتگر است
مفلسی از محتشمی بهتر است
(همان، ۱۴۲)

شغل‌های دینی و علمی

پیغمبر (۱۰۸)، پیر (راهنا) (۱۶۰/۱۶۰/۱۶۰/۱۵۱/۱۴۹/۱۳۱/۱۳۰)، مشاغل (۱۳۰/۱۳۱)، مغ (۱۵۲)، صوفی (۱۴۰/۱۴۰)، زاهد (۱۶۱)، مشاغل بلندمرتبه دینی/سلوکی؛ و ترفکر (منجم) (۱۱۲)، رصدنامه اخترگرفتن (منجم) (۱۴۹) شغل علمی در مخزن‌الاسرار است که طبق نشانه‌شناسی اجتماعی هویت گیلو، دلالت بر هویت دینی و طبقه اجتماعی دارد. متصدیان این مشاغل افرادی آگاه‌اند که در مرتبه اجتماعی بالا قرار دارند اما گاهی سودجویی و تظاهر می‌کنند. نظامی در روزگار تعصبات شدید مذهبی و ورود و دخالت متشرعان در حکومت می‌زیست که به نوبه خود باعث ترویج دروغ و ریا در جامعه شده بود. حاجی‌ای قبل از رفتن به حج، کیسه زرش را نزد صوفی معتمد شهر به امانت می‌گذارد اما او در امانت خیانت کرده و زر را خرج خودش می‌نماید. حاجی که از پس گرفتن امانتش ناامید می‌شود از صوفی می‌گذرد اما به او می‌گوید از پوشیدن لباس صوفیانه که دارای آستین کوتاه به نشانه تارک دنیا بودن است، دست بردارد تا از موقعیت خود سوءاستفاده نکند و به مال مردم دست‌درازی ننماید.

رفت و نهانیش فراخانه برد

بدره دینار به صوفی سپرد

(همان، ۱۴۰)

شغل‌های بزمی

ساقی (۷۰)، رامشگر (۸۰)، رقاص (۱۴۸)، خیاگر (۱۰۹)، شعبده‌باز (۱۰۷) مشاغل بزمی حکایات است که نظامی در بیان اشارات عرفانی و با زبان ادبی، هویت شغلی متفاوتی به آن‌ها می‌دهد. مثلاً ساقی، آدم است که به

چونکه تو بیدادگری پروری
ترک نه ای، هندوی غارتگری
(همان، ۹۲)

گروه اجتماعی

شاه، پادشاهان (۱۳۹/۱۶۵/۹۲)، ملکان (۱۹۱)، ملکزاده (۸۴)، بزرگان (۱۶۴)، سران (۱۷۶)، تاجوران (۷۷)، کوبه خسروان (۸۰)، دولتیان (۱۵۱/۱۵۲/۱۵۴/۸۹)، محتشم (۱۵۶/۱۴۲/۸۳/۸۳)، سپاه (۷۹/۷۹)، رعیت (۱۶۴/۱۴۶/۹۲)، درویش (۱۱۰/۱۰۳/۸۳)، یتیمان (۷۷/۷۹/۹۲)، ضعیفان (۹۳/۷۹)، بیچارگان (۹۲)، غمخوارگان (۹۲)، اسیران (۹۸)، بی‌درمان (فقیران) (۱۴۲)، غریبان (۷۷)، زندانیان (۱۲۴)، میخوارگان (۸۹)، مرید (۱۶۰/۱۶۰)، بنده (۱۰۸/۹۲)، گروه‌های اجتماعی هستند که طبق الگوی گیرو، نشانگر سازمان‌بندی جامعه و روابط میان افراد و گروه‌ها می‌باشند. این گروه‌های اجتماعی با هویت متفاوت، یا وابسته به اقلیت سران جامعه‌اند که قدرت و ثروت در دست آن‌هاست و یا متعلق به اکثریت افراد معمولی اجتماع هستند که از قدرت و ثروت بی‌بهره‌اند. چنین سازمان‌بندی اجتماعی با آرمانشهر نظامی فاصله زیادی دارد که قدرت و ثروت مثل منابع طبیعی دیگر از آن تمام مردم است. لذا او در حکایت حاجی‌ای که پس از برگشت از حج، با خیانت و بی‌چیزی صوفی‌ای مواجه می‌شود که کیسه زرش را نزد او به امانت گذاشته بود، لاجرم مجبور به گذشت از ثروت خود می‌گردد، با کاربرد واژه بی‌درمان و محتشمان، ضمن نکوهش ثروت‌اندوزی، هویت متمایز این دو گروه اجتماعی را نشان می‌دهد.

چرخ نه بر بی درمان می‌زند
قافلۀ محتشمان می‌زند
(همان، ۱۴۲)

گروه دینی

نظامی در مخزن الاسرار با تقابل واژگان زرتشتی (۷۹)، گبر (۱۵۷/۱۳۱)، کافر (۱۴۱)، اصحاب نوح (منکردین) (۱۷۶) مسلمان (۱۳۱/۱۴۱)، مومن (۱۵۷)، انبیا (۱۰۰)، رقیبان بار (نگهبان دین و پیامبران) (۱۶۷)، مسجدی (۱۲۰/۱۲۰)، کعبه‌روان (۱۴۰)؛ و ترسیم جهان دو قطبی، درصدد تمایز و تعلیم هویت‌های دینی متضاد به مخاطبانش است که طبق الگوی هویت گیرو، انتساب به کارکردهای مختلف را نشان می‌دهند. لذا با کاربرد واژگان مسلمان و گبر در حکایت موبد هندویی که از بوستان سرسبزی بازدید می‌کند اما در مراجعه بعدی‌اش آنجا را خشک می‌یابد و با دیدن این صحنه متحول شده، به دنیای متغیر و بی ثبات مادی پشت‌پا می‌زند و عارف خود گشته و در نهایت به شناخت خدا می‌رسد؛ مسلمانان متظاهر را مورد خطاب قرار می‌دهد که در روزگار او به علت ریاکاری مذهبی به منظور پذیرفته شدن از طرف حکومت و کسب قدرت

و ثروت، خیلی زیادند و حتی نشانه‌ای از اخلاق ستوده گبران بی‌دین ندارند. لاجرم از آن‌ها می‌خواهد مثل موبد هندو به شناخت برسند و به دنیا پشت‌پا بزنند.

ای که مسلمانی و گبریت نیست
چشمه ای و قطره ابریت نیست
(همان، ۱۳۱)

گروه سنی و جنسی

پیرزنان (۱۶۵/۱۶۴/۹۲/۹۲/۹۱/۹۱/۹۲/۹۲/۹۱/۸۹/۷۷/۱۲۷)، پیرمردان (۱۴۷/۱۴۷/۱۴۷/۱۴۶/۱۴۶/۹۸/۹۷/۸۸/۸۹/۹۸/۹۸/۸۸)، یاسمنی چند که بیدی کنند (پیران) (۱۴۹)، کهنان (۱۵۱)، جوانان (۱۴۷/۱۴۶/۱۴۶/۱۴۶/۹۸/۹۸/۹۸/۹۸/۸۸/۸۹/۹۸/۹۸/۸۸)، کودک (۱۵۵/۱۵۶)، همزادگان (۱۵۵)، گروه‌های سنی و جنسی هستند که طبق الگوی گیرو، هویت سازمان‌بندی و کارکردهای متفاوتی را نشان می‌دهند. زنان و مردان حکایات، همگی پیرو کار دارند. از این رو نظامی اغراض تعلیمی خود را به طور غیرمستقیم، اغلب از زبان آن‌ها بیان می‌کند اما جوانان، نیرومند و کم تجربه و گاهی داناتر از کهنانند. لاجرم بعضی از پیران که موی سرشان مثل گل یاسمن سفید است اما خود را مثل شاخه بید، سرسبز و جوان نشان می‌دهند، به آن‌ها حسادت می‌کنند و مانع بروز استعداد و هنرشان می‌شوند. تنها کودک حکایات، هویت متفاوتی نسبت به عملکرد همزادگان خود دارد. او با وجود پیشنهاد همبازی‌هایش مبنی بر انداختن همبازی مجروح‌شان در بن یک چاه که در حین بازی آسیب دیده و دشمنی با کودک مجروح، از روی عاقبت اندیشی با خواست آن‌ها مخالفت می‌کند و حقیقت را به پدر همبازی مجروحش می‌گوید و باعث نجات او می‌شود.

عاقبت اندیش ترین کـودکی
دشمن او بود در ایشان یکی
(همان، ۱۵۶)

گروه اخلاقی

آزاده (۱۵۵/۸۴)، مقبلان (۱۰۸/۸۵)، جوانمرد (۱۶۴/۸۷)، روشندان (۱۰۸/۸۵)، مردم صاحب‌نظر (۱۱۰)، صاحب‌خبران (۱۴۳/۱۱۷)، اهل یقین (۱۰۴)، اهل درون (۱۰۸)، راهروان (۹۰)، مهتران (۱۰۹)، بلندان (۱۰۹)، نیکان (۸۶)، دادگران (۷۸)، مردم‌پرورده (تربیت و آموزش‌یافته) (۱۷۵)، نامور (۱۷۶)، نامزد (۱۷۶)، گیوران (۱۶۶)، امین‌خاک (۱۶۰)، گروه‌های اخلاقی مثبت و بیدادگران (۱۶۷)، بخیلان (۹۷)، ذلیلان (۹۷)، بی‌نمکان (حریصان) (۱۲۹)، بیخبران (۱۴۳)، لات (۱۲۰)، لشگر بدعهد (۱۵۱)، رخنه‌کن ملک (۱۵۱)، بحرانیان (دیوانگان) (۱۲۴) گروه‌های اخلاقی منفی حکایات هستند. طبق الگوی گیرو، نشانه‌های اجتماعی هویت، دسته‌بندی اقشار اجتماع را به لحاظ فرهنگی، دینی، خانوادگی و

بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به نتایج حاصل از پژوهش براساس نظریه نشانه‌شناسی اجتماعی پی‌یر گیرو، نشانه‌های هویت با دلالت‌های بارز گروه، نام و القاب، شغل، دین در مخزن الاسرار بروز یافت. انواع گروه با ۱۶۰ مورد که ۱۳ مورد آن به موجوداتی غیر از انسان مربوط است با بالاترین بسامد، بکار رفت. نام و القاب با کاربرد غالب القاب کلی بجای نام خاص ۱۵۰ مورد استعمال شد که ۱۶ مورد آن مربوط به انسان نیست. شغل ۸۹ مورد با بسامد بیشتر شغل‌های معمولی و متوسط اجتماع استفاده شد. دین در معنی کلی با محوریت اخلاق، بدون اشاره به دینی خاص ۲۲ مورد استعمال گشت. این نتایج گواه توجه و اشراف نظامی به ساختار و مسائل اجتماعی در تمامی ابعاد آن است. از نظر گیرو، هویت که وجه ممیز فرد از افراد جامعه است؛ با اجتماع رابطه‌ای دوسویه دارد چون با توجه به فضای مسلط بر اجتماع، در سرشت انسان نضج می‌یابد و به شکل ارزش‌ها، اعتقادات، هنجارها، نمادها و طرز تلقی‌ها در او منعکس گشته و عامل انتساب او به یک کارکرد در گروه اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و ایدئولوژیکی و سازمان بندی جامعه می‌شود. نظامی مخزن الاسرار را در ژانری تعلیمی با محوریت انسان، اجتماع و اخلاق سرود و بنا بر سنت این نوع ژانر از حکایات واقعی یا برساخته کوتاه و موجز به منظور شناخت و ترغیب مخاطب به پذیرش هنجارهای اخلاقی/رفتاری متناسب با نظر خویش استفاده کرد. او با کاربرد نشانه‌های هویتی که به انسان کارکردهای مختلف و متمایزگر نسبت به افراد اجتماع یا حتی دیگر موجودات هستی می‌دهد و از سوی جامعه بر او تحمیل می‌شود، تاثیر متفاوتی را که این نشانه‌های هویتی بر حسب شرایط اجتماع، برفرد و جامعه دارند به نمایش گذاشت. پژوهش‌های مشابه در دیگر متون نظم و نثر کلاسیک ادبی مثل مقامات حریری و نهج البلاغه نشان می‌دهد که این آثار هم تجلی‌گاه مسائل اجتماعی زمان خود بودند و نویسندگان آن‌ها با کاربرد نشانه‌های اجتماعی، نمای دقیقی از هویت افراد و اوضاع آداب معاشرت اجتماعی عصر خویش ترسیم کردند.

سیاسی نشان می‌دهد که مجموع آن‌ها باعث فرارگرفتن افراد در گروه‌های اخلاقی متمایز می‌شود. نظامی با انتخاب هدفمند و تقابل این نشانه‌های هویتی، گروه‌های اخلاقی در جهت ترغیب مخاطبان به پذیرش هنجارهای اخلاقی و فضایل ایده‌آل خود می‌آفریند و با کاربرد واژه صاحب‌خبران مقابل بی‌خبران، به نکوهش غفلت می‌پردازد و درک حقایق، تکمیل عقل، اطاعت او امر و نواهی الهی را از عملکرد اخلاقی مردم صاحب‌خبر برمی‌شمرد. به این ترتیب او با کاربرد گروه‌های اخلاقی، جلوه‌های گوناگون عظمت گوهر آدمی را به نمایش می‌گذارد که در روزگارش خبری از آن‌ها نیست.

از پی‌ی صاحب‌خبران اسست کار
بینخبران را چه غم از روزگار؟
(همان، ۱۴۳)

گروه موجودات

پریزادگان (۷۰)، پری (۹۷/۸۶)، افلاکیان (۷۰)، روحانیان (فرشتگان) (۷۰)، مرغان فلک (فرشتگان) (۷۱)، پردگیان (ایجادکنندگان عالم) (۱۰۷)، مَلک (۱۷۱)، جانوران (۷۷)، بی‌زبان (حیوان) (۱۰۹)، مرغان (۱۷۷)، دیو (۱۰۸)، غول (۱۶۸) گروه موجودات هستی در تقابل با بشری‌زادگان (۷۰)، خاکیان (۸۱/۷۰)، زندانیان (انسان‌های اسیر جهان خاکی) (۷۰)، آدمی (۱۷۱/۱۱۰/۸۶)، مردمی (۱۱۰)، مرد (انسان) (۱۰۷)، خلق (۷۵) هستند. طبق الگوی گیرو، گروه یکی از شاخصه‌های هویتی است که گونه‌های مختلفی دارد. نظامی در مخزن الاسرار گروه آدمیان را به منظور نمایش جایگاه رفیع، عظمت و الوهیت، آگاهی و توانایی‌شان در تقابل با گروه‌های موجودات دیگر عالم قرار می‌دهد و در مقاله آفرینش آدم، ضمن گوشزد اهمیت مقام آدمی در عالم آفرینش، انسان را اولین موجودی می‌داند که لباس هستی را به عنوان زندانی در کره خاکی هدیه می‌گیرد و مثل محتسب، مانع گمان بد فرشتگان در مورد خلیفه الهی آدم می‌شود و مانند ساقی علم اسماء الهی را به آن‌ها می‌نوشاند (می‌آموزاند).

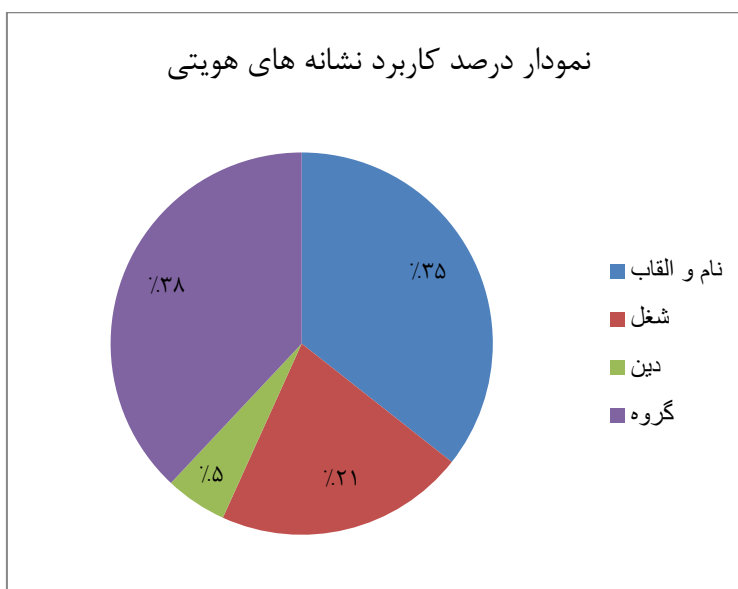
پیشکش خلعت زندانیان
محتسب و ساقی روحانیان
(همان، ۷۰)

جدول ۱. دسته‌بندی و تعداد نشانه‌های هویتی تحلیل شده

دسته‌بندی اصلی	دسته‌بندی فرعی	زیرمجموعه	زیرشاخه	تعداد تکرار	جمع کل
نام و القاب	شاهان	نام	عرب	۳	۵۷
			نزدیک یا عصرنظامی	۴	
			کهن ایرانی	۱۰	
		القاب	۱۱		

دسته‌بندی اصلی	دسته‌بندی فرعی	زیرمجموعه	زیرشاخه	تعداد تکرار	جمع کل	
			سلطان، میر، خلیفه، قیصر			
			ملک	۱۲		
			شاه و ترکیباتش	۱۷		
	پیامبران	نام یوسف	۴	-		۲۵
		نام سلیمان	۴	-		
		نام و لقب خضر، نوح، کلیم، نبی	۶	-		
نام و لقب عیسی مسیح		۱۱	-			
انسان‌ها	نام خاص انسان	۱۹	-	۵۲		
	لقب عام انسان	۳۳	-			
موجودات عالم	فرشته	۱	جبرئیل	۱۶		
	صبح	۱	کاذب، صادق			
	شب	۱	پرده دار			
	دنیا	۱	دله ده دله			
	خدا	۵	خداوند، خدا، کردگار، کس بی کسان			
	شیطان	۷	ابلیس، دیو			
دولتی و حکومتی	وزارت	۶	وزیر و دستور	۲۶		
	نظارت و نگهبانی	۷	محتسب و شحنة			
	شاهی	۱۳	شاه			
بزمی	ساقی، رامشگر، رقص خنیگر، شعبده باز	۵	-	۵		
شغل	دینی / علمی	علمی	تعارف گر (منجم)، رصدنامه اختر گرفتن (منجم)	۲	۱۶	
		دینی	پیغمبر، پیر (راهنما)، موبد، مغ، صوفی، زاهد	۱۴		
	متوسط اجتماع	دهقان، آهنگر، دایه ...	۳۳	-	۳۳	
	مشاغل پست / منفی	منفی	رهزن، دزد ...	۴	۹	
پست		دربان، بارکش ...	۵			
دین	دین، شرع، دیانت	-	-	۲۲	۲۲	
گروه	قومی و جغرافیایی	جغرافیا	-	۳	۱۶	
		قومی	-	۱۳		
	اجتماعی	نظامیان	-	۲	۴۱	
		شاهان و بزرگان	-	۱۷		
		رعایا و عامه مردم	-	۲۲		
	دینی	مسلمان، زرتشتی ...	۱۳	-	۱۳	
	سنی و جنسی	کودک	۲	-	۳۵	

دسته‌بندی اصلی	دسته‌بندی فرعی	زیرمجموعه	زیرشاخه	تعداد تکرار	جمع کل
		همزادگان	-	۱	
		جوانان	-	۵	
		پیرزنان	-	۱۲	
		پیرمردان	-	۱۵	
	اخلاقی	منفی	-	۹	۳۲
		مثبت	-	۲۳	
	موجودات	غول‌ها و دیوها	-	۲	۲۳
		حیوانات	-	۳	
		فرشتگان	-	۸	
		آدمیان	-	۱۰	

منابع

اکبری، بهمن. (۱۳۸۷). بحران هویت، هویت دینی. پیک نور، دانشگاه پیام‌نور تهران، زمستان ۱۳۸۷، شماره ۲۴، صص ۲۱۹-۲۳۱.

باقری، مهری. (۱۳۹۰). مقدمات زبان‌شناسی. تهران: قطره، چاپ ۱۵.

باوان‌پوری، مسعود، خلیلی، پروین، نظری، علی. (۱۳۹۸). بررسی فرایند نشانه‌شناسی اجتماعی در نهج البلاغه با تکیه بر هویت و آداب معاشرت. پژوهش‌نامه علمی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، دوفصلنامه علمی پژوهشی، سال ۱۰، شماره ۱، بهار و تابستان، صص ۲۳۷-۲۱۵.

پژمان‌فرد، سایه. «نشانه‌شناسی اجتماعی رمان بادبادک‌باز». ششمین همایش ملی پژوهش‌های نوین در حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی ایران (۱۳۹۹).

پروین گنابادی، بهرام، حسامی، مرمر، دادبه، اصغر. (۱۳۹۹). بخت در مخزن الاسرار از منظر تقدیرگرایی (رویکردی ساختارشناختی). پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی، شماره ۱ (پی در پی ۳۹)، بهار، صص ۵۴-۳۵.

دانیسی، مارسل. (۱۳۹۹). جستاری در باب معنا: راهنمایی درباره نظریات و کاربرد نشانه‌شناسی. مترجم ابراهیم رهنما. تهران: نشر کتاب کوله‌پشتی. چاپ اول.

سجودی، فرزانه. (۱۳۸۲). نشانه‌شناسی کاربردی. تهران: نشر قصه.

سجودی، فرهاد. (۱۳۸۹). معناکاوی: به سوی نشانه‌شناسی اجتماعی. تهران: نشر علم.

شریف‌نسب، مریم، جهان‌دیده، رعنا. (۱۳۹۸). باید و نبایدهای اخلاق فردی و اجتماعی در مخزن الاسرار (با رویکرد تاریخ اجتماعی). کهن‌نامه ادب پارسی. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات

پژمان‌فرد، سایه. «نشانه‌شناسی اجتماعی رمان بادبادک‌باز». ششمین همایش ملی پژوهش‌های نوین در حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی ایران (۱۳۹۹).

پروین گنابادی، بهرام، حسامی، مرمر، دادبه، اصغر. (۱۳۹۹). بخت در

محسن نوبخت. تهران: نشر علمی. چاپ اول.
 محمصص، مرضیه، ذیلابی، نگار. (۱۳۹۹). بازنمایی هویت معاویه در
 نامه‌های نهج البلاغه با رویکرد نشانه‌شناسی اجتماعی. دو فصلنامه
 علمی مطالعات فهم حدیث، سال ششم، شماره دوم (پیاپی ۱۲)،
 بهار و تابستان، صص ۷۷-۱۰۲.
 مکاریک، ایزناریما. (۱۳۸۵). *دانشنامه نظریه‌های ادبی معاصر*. ترجمه
 مهران مهاجر و محمد نبوی. تهران: نشر آگه. چاپ دوم.
 میردیریکوندی، رحیم. (۱۳۷۹). شغل، رضایت شغلی و روش‌های
 ارزیابی آن. معرفت، شماره ۳۸، صص ۶۴-۷۷.
 نوری، علی‌رضا. (۱۳۸۱). معیارهای اسلامی پوشش زنان و الگوی
 مصرف آن. اندیشه صادق، شماره ۹-۸، صص ۱۲۲-۱۲۹.
 وحیددستگردی، حسن. (۱۳۸۷). *مخزن‌الاسرار (حکیم نظامی
 گنجه‌ای) به کوشش سعید حمیدیان*. تهران: نشر قطره. چاپ یازدهم.

Castells, Manuel. (1997). *The power of identity, the information age: economy, society & culture*. Vol.2. Cambridge, Massachussets; Oxford, Uk: Blackwell.
 Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
 Guiraud, pierre. (1973). *Semiologie*. Second

فرهنگی، دو فصلنامه علمی (مقاله علمی-پژوهشی)، سال دهم،
 شماره اول، بهار و تابستان، صص ۱-۳۱.
 طغیانی، اسحاق، نجفی، زهره. (۱۳۹۳). کارکردهای زبانی در
 مخزن‌الاسرار نظامی. *نشریه ادب و زبان دانشکده ادبیات و علوم
 انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان*، سال ۱۷، شماره ۳۶، پاییز و
 زمستان.
 عموری، نعیم، خلیلی، پروین. (۱۳۹۹). نشانه‌شناسی اجتماعی مقامات
 حریری با تکیه بر نظریه پی‌یر گیرو. *جامعه‌شناسی هنر و ادبیات*،
 دوره ۱۲، شماره اول، بهار و تابستان، صص ۱۵۷-۱۷۷.
 گیرو، پی‌یر. (۱۳۸۷). *نشانه‌شناسی*. مترجم محمد نبوی. تهران:
 نشر آگه. چاپ سوم.
 گیرو، پی‌یر. (۱۳۹۹). *نشانه‌شناسی*. مترجم محمد نبوی. تهران:
 نشر آگه. ویراست دوم.
 لیوون، تئوون. (۱۳۹۵). *آشنایی با نشانه‌شناسی اجتماعی*. ترجمه
 edition. Paris, presse universitaire de france.
 Jacobson. (1998). *Islam in Transition*. London: Routledge.
 Jenkins, Richard. (2014). *social identity*. 4th edition. Routledge.
 Olson, Eric T. (2002). *Personal Identity*. Stanford Encyclopedia of Philosophy. First published.

COPYRIGHTS

© 2023 by the authors. Licenses PNU, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY4.0) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>)